

חילופי צירי / פתח בעברית המקראית*

0.1 מבוא

0.11 חוק פיליפי

חילופי צירי/פתח נפוצים בעברית המקראית. כידוע, הצירי והפתח הן תנועות ממוצא שונה: הצירי מקורו ב־i פרוטושמית, והפתח מקורו ב־a פרוטושמית. משום כך יש בהכרח כללי החילופים האלה כדי לתרום להבנת המורפולוגיה של העברית, לשחזור צורותיה הקדומות של העברית ולהשנאתן אל מקבילותיהן בלשונות השמיות האחרות. חשיבות החילופים האלו רבה מחשיבות חילופי התנועות ממוצא משותף (כגון: חילופי פתח/קמץ — מקורן בתנועת a פרוטושמית), שאינם חורגים מתחום העברית.

בדקדוקים ללשון המקרא מוסדרים חילופי צירי/פתח ב"חוק פיליפי", הקובע, כי i פרוטושמית נעתקה ל-a בהברה סגורה מוטעמת טעם ראשי מלעילי (תְקַטֵּל/תְקַטְלָה) או טעם משני מלרעי (תְּחַצֵּר/תְּחַצְרִי)¹. מניחים, שהמעטק פעל בכל הברה סגורה מוטעמת, ובזמן קדום, כשעדיין היו התנועות הסופיות קיימות בשם בנפרד, אך לא בנסמך; תנועת i לא נשתנתה בנפרד, משום שהייתה בהברה פתוחה (*תְּחַצֵּר), והשתנתה בנסמך בהברה סגורה (*תְּחַצְרִי). על פי גישה זאת היה המעטק אמור לחול גם במלים מן המשקלים qitl, qill וכד', הן בנפרד והן בנסמך, שכן כאן ה־i נמצאה תמיד בהברה סגורה. אבל בסוגים אלו ניפרת אי־סדירות, ואתה מוצא צל (במסורת בבל: צָל), סִפֵּר (> sipr *) בצירי, כנגד בת (> bint *), שוֹמֶרֶת (> somart * > somirt *). ולעתים תמצא סגול, כגון: בְּרָזֶל (במסורת בבל: בְּרָזֶל). מניחים שהמעטק פעל לאחר זמנם של מכתבי אל־עמארנה, שבהן נמצאות צורות מעין ginti (= גַּת). על אף החריגים ואי־העקיבות נתקבל החוק (בנריאציות מסוימות)² על לב רוב פעלי הדקדוק מאז פיליפי ועד היום.

*אני אני מודה לפרופ' י' בלאו, לפרופ' ד' בן־חיים, לפרופ' י' ייבין, לפרופ' ש' מורג, לפרופ' ר' סטיינר ולד"ר ד' סיון אשר עיינו בכתב־היד של המאמר והעירו הערות חשובות.

1. ראה ברגשטרסר א, 26h8, עמ' 265–267. ניסיון לסיפום החומר הנכלל בחוק נמצא במחקרו של בלייק. החוק נקרא על שם המלומד הגרמני פיליפי, שייחד מספר מחקרים לביסוסו. אבל קדם לפיליפי אֶנְלֵד בדקדוקו (ראה סראו, עמ' 75–76).

2. בלייק, עמ' 76 כותב: "In the case of Philippi's law there is considerable confusion among those who have treated it as to the circumstances which produce the change and as to its extent" ובעמ' 79 הערה 9 הוא מביא רשימה של מחקרים העוסקים בחוק. ראה רשימה נוספת בסוף מאמרו של בלאו, חוק פיליפי.

0.12 גישות אחרות להסבר חילופי צירי/פתח

בדרך שונה הלך סראו.³ לדעתו, פעל בעברית מעתק $a \leftarrow e$ בכל הברה סגורה מוטעמת. המעתק חל רק על e קצרה. היינו: על e במעמד של הקשר, ולא על \bar{e} במעמד של הפסק (ובשם בנפרד). הוא פעל לאחר פעולת חוק הארכת ההפסק בעברית ולאחר ימי אוריגנס, שבתעתיקיו נמצא ε (ולא a) כנגד i פרוטושמית. המסורות העבריות המאוחרות כבר לא שמרו על ההתניה הקדומה שבין צורות הפסק לצורות הקשר, וברוב הסוגים אתה מוצא רק אחת מן הוריאנטות בשני המעמדים. הואיל והחוק מאוחר להארכת ההפסק, נשתמר בדרך כלל הפתח שמוצא מתנועת e (i פרוטושמית), ולא הפך לקמץ במעמד הפסק.

הסבר דומה הציע י' בלאו⁴ (באופן בלתי-תלוי). אף בלאו סבר, שהמעטק פעל רק משתמה פעולת חוק הארכת ההפסק בעברית, שאם לא כן, היה על הפתח במלים כמו וַיִּגְמַל, בַּח להפוך לקמץ במעמד הפסק. הוא חל רק על צירי, שלא הוארך בהשפעת הטעם. ההתניה הקדומה טושטשה במסורות העבריות כתוצאה מפעולת אנאלוגיה שהשונה את הצורות. עתים הועדפו צורות ההקשר בשני המעמדים, ועתים צורות ההפסק. גישת בלאו דומה בכללותה לגישת סראו, אך נבדלת ממנה במספר פרטים, כגון בהסבר צורות מעין וַיִּגְמַל.

0.13 תפוצתו של המעתק $a \leftarrow e$

לדעת רוב חכמי הלשון חילופי צירי/פתח הנפוצים בהברה סופית בפועל (כגון: קָטַל/קָטַל, גָּדַל/גָּדַל) אינם שייכים לעניין. חילופים אלו מוסברים בדקדוקים בכך, שבאחת מן הצורות נשתמרה התנועה המקורית, ובאחרת היא נשתנתה כתוצאה של פעולת אנאלוגיה. כך, למשל, טוענים, שהצורה גָּדַל נוצרה באנאלוגיה לצורה גָּדַלְתִּי (שבה הפך הצירי פתח כתוצאה מפעולת חוק פיליפי). וכן שהפתח שבצורה קָטַל מקורי הוא, ואילו הצירי שבצורה האלטרנטיבית קָטַל מקורו באנאלוגיה לצורת העתיד־קָטַל. גם החומר מן הניקוד הבבלי, (שהפתח במקום צירי בסוף תיבה נפוץ בו יותר מבמסורת טבריה) לא הביא לשינוי הגישה הרואה בחילוי פתח/צירי בהברה סופית בפועל עניין מורפולוגי. רק סראו כלל בפירושו במסגרת המעתק גם את הסוג הנידון.⁴ יש לציין שהחוקרים נחלקו בכל סוג וסוג הן בשאלה מהי התנועה המקורית

3. עמ' 75 ואי'; בלאו, חוק פיליפי (אני מודה לידידי ד"ר ד' סיון שהפנה אותי למאמר

(הזה).

4. אמנם ז'ויזן כלל דוגמאות מסוג זה בדיונו על חילופי צירי/סגול/פתח (29c-d8). בלאו, תצורה, עמ' 155, פותב, כי לפי מסורת בבל נעתקה i בכל הברה סגורה מוטעמת ל- \bar{e} (כלומר לסימן המקביל לפתח ולסגול טברניים). לפי מסורת טבריה נעתקה i ל- a בהברה סגורה מוטעמת טעם ראשי מלעילי או טעם משני מלרע. בהברה סופית מלרעית בעלת טעם ראשי נעתקה i לסגול. אולם סגול זה נשתמר רק במקרים מעטים, ועל הרוב נשתנה לצירי. לפיכך נמצא בפועל במסורת בבל לעתים קרובות פתח כנגד צירי טברני. צירי טברני זה מוצא מסגול (שנשתמר רק במקרים מעטים, כגון בצורה

א' a), והן בהסבר לשינוי התנועה. בדרך כלל נתפסה הצורה שיש לה מקבילה בערבית כמייצגת את הצורה הקדומה, והואיל ורוב צורות הפועל העבריות שונות מאחיותיהן הערביות, הוסברו הצורות העבריות כפרי אנאלוגיה. להלן (4.2) נדגים, עד כמה ההסברים הללו אינם מניחים את הדעת. אך אפילו מי שדעתו נוחה מהם ודאי יודה, שאם נוכל להכליל את כל חילופי פתח/צירי בעברית במסגרת חוק פונולוגי מקיף, יהיה בכך פדי להחליף את ההסברים השונים המבוססים על אנאלוגיה⁵. כלל גדול הוא במדע, שהסבר אחד מקיף לסוגים רבים עדיף מהסברים נפרדים לכל סוג וסוג.

0.14 מטרות המחקר

מטרתו העיקרית של מחקר זה היא להוכיח, שבעברית פעל מעתק צירי ← פתח בכל הברה סגורה מוטעמת בפועל (ולא רק בהברת המלעיל)⁶, כדעת סראו, וכי דיבולטות מעין קָטֹל/קָטֹל, הֶסֶב/הֶסֶב, הן צורות אֶלומורפיות, ולא צורות ממוצא שונה. לשם השלמות הבאתי גם את הסוגים האחרים, שהפול מסכימים, שחל בהן מעתק e (i) ← a.

החומר הרלוואנטי נאסף מן המקרא על פי מסורת טבריה ועל פי מסורת בבל, ובמספר סוגים העירוני גם למסורת שומרון ולתעתיקים יוניים ורומיים. הובאו רק סוגים שחילופי צירי/פתח (או סגול) מתגלים בהם בהברה מוטעמת (קָטֹל/קָטֹל), וכן סוגים שמתגלה בהם פתח (או סגול) בהברה סגורה מוטעמת כנגד חירק בהברה סגורה בלתי-מוטעמת (בַּת/בָּתִּי; ערְפֹּל/ערְפָּלִים — במסורת בבל בא פתח כנגד הסגול הזה). (על הסגול בהברה שהטעם סר ממנה ראה להלן 2.71). לא הבאתי דוגמאות, שאין כנגד הפתח חירק או צירי — אעפ"י שיש סבורים, שמקור הפתח הוא ב־i פרוטושמית (כגון: קָטֹלִיתִי) [השוה 2.2].

השוה גם מה שכתב בספרו, תורת ההגה והצורות; תשל"א, עמ' 69–70. גישה זו כבר קרובה לשיטת סראו. אולם בלאו אינו מכליל במעתק את צורות הפועל, שיש בהם פתח במקום צירי בהברה הסופית (לפחות לא במסורת טבריה). התחושה, כי יש מקום להרחיב את תחולת חוק פיליפי, מנסרת לאחרונה. כך, למשל, פותב אליי מורי ורפי, פרופ' ש' מורג; "זה מכבר אני מלמד את חוק פיליפי בצורה הפוללת זו גם את היחס בין יֶאֱכַל ליֶאֱכַל וכיו"ב". 5. אמנם גם הגישה שאני מציע מסתייעת באנאלוגיה. אולם זוהי אנאלוגיה שונה. הגישה המקובלת מבוססת על אנאלוגיה בין צורות שאינן אלומורפים (כגון: בין צורות עבר לצורות עתיד, או בין צורות מבניין זה ובין צורות מבניין אחר). האנאלוגיה שאני מציע היא אנאלוגיה בין צורות הקשר לצורות הפסק או להפך (כגון: גָּדַל/גָּדֹל). צורות ההקשר וצורות ההפסק הן דיבולטות פונולוגיות (אלומורפים). אנאלוגיה בין אלומורפים בודאי מסתברת יותר מאנאלוגיה בין צורות לא אלומורפיות.

6. כמקובל — ראה בלייק, עמ' 82 (2c §, IV). השימוש במונח צירי במאמרי מכוון לתנועת i קדומה. אין בכך נקיטת עמדה בשאלה, אם בזמן פעולת חוק פיליפי כבר נעתקה תנועת i קדומה ל-e, אם לאו. העדפתי לדבר על חילופי צירי/פתח, משום שתאיור החומר מבוסס על המסורות העבריות; באלו מיוצגת תנועת i קדומה בהברה סגורה מוטעמת בצירי (או בתנועת e).

מיינתי את החומר לקבוצות על פי סוג המלים (פועל או שם) ועל פי המעמד התחבירי (הקשר או הפסק בפועל; נפרד או נסמך בשם). בצורות הפועל המלעיליות הבחנתי בין הברות סגורות בדגש לבין הברות סגורות אחרות. לאחר העיון הפונולוגי נידונו מספר סוגים דקדוקיים מתחום הפועל כדי להדגים את השינויים בתיאור המורפולוגיה של לשון המקרא המתחייבים מגישתי.

1.0 החומר

הרי החומר ממוין על פי המעמד התחבירי (הצורות שבמסורת בכל מובאות בניקוד בבלי; העובדות לוקטו מדקדוקו של ברגשטרסר ומספרו של ייבין על המסורת הבבלית⁷; לא הובאו סוגים המיוחדים לשורשי למ"ד גרזנית או רי"ש שפן באלו אפשר לתלות את החילוף בהשפעת הגרזנית⁸):

1.1 בפועל בהברה סופית

1.11 פתח במעמד הקשר / צירי במעמד הפסק

1.111 במסורת טבריה

מעמד הקשר	מעמד הפסק	הערות
גָּדַל	גָּדַל	היחס הזה בפעלים היציבים הוא כלל במסורת
		בבל; במסורת טבריה נמצא לעתים קָטַל גם
		במעמד הקשר.
יֹאכַל	יֹאכַל	כך במסורת טבריה בפועלי נחי פ"א; במסורת
		בבל בא פתח גם במעמד הפסק. על צורות העתיד
		המהופך ראה 1.13.
קָטַל (קָטַל)	קָטַל	במסורת טבריה ניפרת מגמה ברורה לשימוש
		בצורות הפתוחות במעמד הקשר (וכן: דָּבַר,
		כָּפַס) ⁹ ובצורות הצוריות במעמד הפסק, כגון:
		גָּדַל, גָּדַל; מָלַט, מָלַט ¹⁰ . במסורת בבל הצורות
		הפתוחות משמשות ככלל בשני המעמדים, ואילו
		בתעתיקיה הקספלה: <i>ouk[ε]σσες</i> (השוה 1.21).

7. ראה בצינונים הביבליוגרפיים.

8. ראה ברגשטרסר, ב, 238, עמ' 513–518. אבל סראו (עמ' 87) סבור, שאין להוציא מפלל הדיון את המלים, שעיצורן השני או השלישי הוא גרזני, שניפרת בהן ההבחנה: e בהפסק ובשם בנפרד, a בהקשר ובשם בנסמך.

9. אבל צורות העתיד מעין יִרְחֹף (דב' לב, יא) הן גרסאות שתיעודן אינו מהימן (ברגשטרסר, ב 17d8, עמ' 473).

10. ח' רבין, "ניקודו של נסתר עבר בניין פיעל בעברית הטברנית", לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 12–26.

1.112 במסורת בבל

הערות	מעמד הקשר	מעמד הפסק
ראה 1.111.	קָטַל	קָטַל
יוצאים מן הפלל בודדים לשני הפיוונים; בעתיד המהופך יש פתח גם במעמד הפסק. השוה במסורת טבריה נִקְטַל (להלן 1.13).	קָטַל	יָקַטַל
ברגיל יש בעתיד צירי גם במעמד הקשר, אך יש פתח אחרי אַל ובפעלים שלמ"ד הפועל שלהם רי"ש ובעוד מקרים בודדים, בעיקר בפעלים שלמ"ד הפועל שלהם למ"ד.	יָקַטַל	יָקַטַל
ציווי — הצורה שבהפסק יחידאית.	התְקַטַּל	התְקַטַּל
הצורה שבהפסק יחידאית.	להתְקַטַּל	להתְקַטַּל

1.113 צירי במסורת טבריה פנגד פתח במסורת בבל (בשני המעמדים):

הערות	מסורת בבל	מסורת טבריה
חסרי פ"י, עתיד — במסורת טבריה נמצאות מספר צורות בפתח כגון תָּרַד. במסורת בבל הצורה בפתח היא הפלל וכן במסורת שומרון ¹¹ (על נִילָף וכד' ראה 1.13, 2.9).	תָּרַד	תָּרַד
נפעל כפולים עבר בצירי בעה"פ ¹² , אבל בהפסק: נָמַס, נָמַס.	נָמַס	נָמַס
ויקרא כא, ט — עתיד נפעל ¹³ כפולים בתנועת צירי בעה"פ.	תָּחַל	תָּחַל
תה' סח, ג — מקור נפעל כפולים בתנועת צירי בעה"פ: השוה לבלתי תָּחַל (יחז' כ, ט, יד, כב).	כָּהַמַס	כָּהַמַס
ציווי נפעל.	התְקַטַּל להתְקַטַּל	התְקַטַּל להתְקַטַּל

11. בן-חיים, דקדוק, עמ' 105.

12. פאואר וליאנדר, עמ' 431, קובעים בעקבות ברוקלמן שבנפעל עבר היו שלושה משקלים באנאלוגיה לעבר קל שלמים. ברגשטרסר מציין רק שני משקלים (עם חילופי פתח/צירי). לדידנו מספיקה העובדה שהיה משקל מצירי (בעבר הבינוני, בעתיד ובמקור). האם היה גם משקל יסודי בפתח? — יש פנים לכאן ולכאן.

13. לדעת ילון, עמ' 52, הוא מבניין קל משקל יָקַטַל; בבניין נפעל מצאנו משורש זה מקור ב i תָּחַל (יחז' כ, ט, יד, כב). ואולי מרמזות הצורות בסגול מעין נִיָּצַר (בר' לב, ג) על עתיד קל ב i ?

קטל	קטל/קטל	ציווי פיעל — במסורת טבריה מצויות שתי צורות בפתח: נקרב (יחז' לו, יז), פלג (תה' נה, י).
לקטל	לקטל/לקטל	הצורות בפתח אופייניות בניקוד הבבלי דוקא למעמד הפסק!
יתקטל	יתקטל	ציווי — הצורה בפתח מצויה מעט במסורת טבריה, ומיוחדת ל-2 פעלים.
התקטל	התקטל	ציווי הפעיל; השוה הרחק (איוב יג, כא), קשב (ישע' מב, כב) — במעמד הפסק (ראה 1.13, 2.9).
הקטל	הקטל/הקטל	בפועל פִּרַר אתה מוצא במסורת טבריה הִפֵּר במעמד הקשר פנגד הִפֵּר במעמד הפסק!
יסב	יסב/יסב	צירי נמצא בפועל פִּרַר: הפר וגם הצורות עם סיומות הסבו וכד' מנוקדות בד"כ בצירי.
הסב	הסב	השוה: לְהִדָּק (דבה"ב לז, ז).
להסב	להסב/להסב	הצורות בצירי נדירות במסורת בבל; בבינוני ובעתיד הצירי הוא הפלל כבמסורת טבריה. אך מחולל (משלי כו, י) וכיו"ב מעט צורות בעתיד.
פולל	פולל/פולל	
לפולל	לפולל/לפולל	
יתפולל	יתפולל	
להתפולל	להתפולל	
התפולל	התפולל	ציווי
פלפל	פלפל/פלפל	
יפלפל	יפלפל/יפלפל	הצורות בפתח נדירות.
לפלפל	לפלפל	
התפלפל	התפלפל	

1.13 פתח במקום צירי בצורות העתיד המהופך (הציווי והיוסיב) במעמד הפסק:

וַיִּנָּפֶשׁ (שמ' לא, יז), וַיִּנְמַל (ברא' כא, ח), וַיֵּאָנֶשׁ (שמ"ב יב, טו), וַיֵּאָמֶר (ברא' יד, יט ועוד, וכן וַתֵּאָמֶר שמ"א א, יט ועוד), וַיֵּאָכֵל (ברא' ג, ו ועוד; אבל נֵאָכֵל ברא' ג, יב, יג), וַיֵּסֶף (שמ"ב יב, כ) נֵאָלַף, וַיֵּלֶךְ (ברא' כד, סא, ועוד. וכן: וַיֵּלֶךְ איוב כו, כא), וַיֵּרֶד (שמ"ב כב, י ועוד), אבל: וַיֵּשֶׁב (רות ד, א), וַיִּקַּף (איכה ג, ח); וכן במסורת בבל, וַיֵּנֶשׁ (שופ' ו, יט — במסורת בבל: וַיֵּנֶשׁ), וַיֵּלֶךְ (איכה ג, ב), וַיִּקַּח (איוב יג, כא), וַיֵּשֶׁב (ישע' מב, כב); ואחרי אֵל: אֵל תוֹסֵף (איוב מ, לב, וכן במסורת בבל), אֵל תֵּלֶן (שופ' כ, וכן

במסורת בבל). השוה: אֶל יִקְטֹל בשני מעמדים — במסורת בבל. על צורות העתיד המהופך מגזרת ע"ו בפה"פ גרזנית ראה ייבין, עמ' 653–654.

1.14 פתח במקום צירי בצורות פועל מבודדות
גַל (תה' קיט, כב, פך גם במסורת בבל) ג ל ל, בניין קל משקל יִקְטֹל¹⁴. צַק
(מל"ב ד, מא) י צ ק בניין קל משקל יִקְטֹל (?)¹⁵. גַש (שמ"ב א, טו) גָשֶׁר (ברא' יט, ט)¹⁶. לצורות ציווי אלו השוה תֵן (=תֵן; במקור: לִיתֵן) במסורת תימן בלשון חכמים¹⁷. וַיֵּט/וַיֵּט — לדעת ילון¹⁸ יֵטָה עתיד קל הוא. ואין אפוא בין שתי הצורות אלא חילופי פתח/צירי בהברה סגורה מוטעמת. ואמנם בניקוד הפבלי אתה מוצא לעתים בצורות אלו פתח פגוד הצירי שפטברנית¹⁹, ובמסורת שומרון: wyat. נִירָא (אבל — וַתִּרָא), הָתָז (ישע' יח, ה), תָּלַן (איוב יז, ב); וכן במסורת בבל, ובצורות עתיד הפעיל במסורת בבל: וַיִּגְדֹּ (תה' נב, ב), וַתִּגְשׁ (שמ"א כח, כה, שמ"ב יג, יא), וַיִּזְאֵל (איוב ו, ט), וַיִּלְךְ (דב' כח, לו), השוה עוד אֶל יִקְטֹל במסורת בבל (לעיל 1.112) הן במעמד הֶקְשֶׁר והן במעמד הפסק.

1.2 פתח במקום צירי בפועל בהברת המלעיל

1.21 שלא לפני הכפלה:

במעמד זה פעל המעתיק צירי-פתח בעקיבות רבה, ללא הבדל בין מעמד הקשר למעמד הפסק. הרי הדגמים שהמעתיק חל בהם:
גִּדְלָתִי, גִּדְלָתִי, מִתְּנוּ וכו' (עבר קל משקל qatil).
קִטְלָתִי, קִטְלָתִי וכו' (בתעתיקי ההקספלה נמצא בעה"פ תנועת ε המשקפת i קדומה — ראה 2.1).
התקטלתִי, התקטלתִי וכו' (אבל ראה הערה 73).
הקטלתִי, הקטלתִי וכו' (בתעתיקי ההקספלה נמצא בעה"פ תנועת ε המשקפת i קדומה — ראה 2.1).

14. ראה ילון, עמ' 44.

15. בבבלי: ויצק, צק.

16. ראה ילון, עמ' 50. בהפסק: יָגַשׁ, יָגְשׁוּ, אך גם יָגְשׁוּ! והשוה: ויגש, ויגש (=וַיִּגְשׁ שמ"א ט, יח; ל, לא). על משקל יִקְטֹל בפועלי פ"א, פ"י פ"נ ועוד ראה בטבלאות דלעיל. בלייק, עמ' 81 הערה 13, מביא מספר פעלים במשקל יִקְטֹל שמקורם לדעתו במשקל יִקְטֹל. אולם באלה הוא מסתמך על המשמעות. אני, לשיטתי, לא הבאתי אלא פעלים שיש בהם סימנים מורפולוגיים לקיום משקל יִקְטֹל. עם זה יש מקום להזכיר פעלים פגוץ: יִצְטָק, יִצְמָק, יִדְבֵק, יִאֶהָל (ועוד פעלים הנזכרים במחקרו של ילון) כצורות קל, שאולי חל בהן מעתק a-i.

17. ייבין, עמ' 593, 594.

18. עמ' 53.

19. ייבין, עמ' 711.

בכל אלה יבוא הפתח גם בהברה לא מוטעמת: לפני הפינייים הכבדים (קטלֶתם וכיו"ב), ובעבר מהופך (וְקַטְלֶתִי וכיו"ב). מקרים אלו מוסברים כפרי אנאלוגיה. תְּלִנָּה (תֵּלֶד; חסרי פ"י עתיד + נה) וכן במעמד הפסק: תְּלִנָּה (יחז' ל, יז, יח). אבל בציווי: לִנָּה

תֵּאכְלָנָה (תֵּאכֵל; נחי פ"א עתיד + נה)²⁰.

תֵּקְטִלָּנָה (תֵּקְטֵל+נָה), אבל הצורה תֵּעָגְנָה (רות א, ג) היא יוצאת מן הכלל, בהנחה שההברה הייתה סגורה בעת פעולת החזק (ראה הערה 51). בפפולים: תֵּעָלָנָה²¹. ובמעמד הפסק: תֵּשְׁבְּכָנָה (ישע' יג, טו; יד, ב).

תֵּקְטִלָּנָה (תֵּקְטֵל+נָה) (תֵּקְטֵל + נָה; אמנם במסורת טבריה מתקיים הצירי ברוֹב המקרים (ובציווי: קְטִלָּנָה)²², אך במסורת בבל המעתק פועל גם פֶּאן בעקיבות). ובמעמד הפסק: תֵּעָבְסָנָה (ישע' ג, טז), תֵּרְשָׁשָׁנָה (ישע' יג, יח). לפני למ"ד — סגול: וְתַחֲלִלָּנָה (יחז' יג, יט).

תַּחֲטַלָּנָה (תַּחֲטֵל+נָה) פעם אחת בסגול: תַּחֲטַפְּכָנָה (איכה ד, א; בכתב־יד לניגוד: תַּשְׁתַּפְּכָנָה; במסורת בבל: תַּשְׁתַּפְּכָנָה).

ש ים ל ב : המעתק לא חל בצורות ההפעיל: תִּגְלָנָה (תה' מח, יב; נא, י), וְתִגְלָנָה (תה' צו, ח); ובציווי: הִאָּזְנָה (בר' ד, כג; ישע' לב, ט). שתי הצורות הראשונות הן בעצם קל ע"ו במשקל יִקְטֵל.

1.22 חילופי פתח / צירי לפני הכפלה

לפני עיצור כפול היו הפרעות במעתק (ללא התניה במעמד התחבירי):

קִסְבָּה/קִסְבוּ (במסורת בבל: נִסְבּוּ¹ ככלל בנסתרים).

הִסְבוּ/הִסְבוּ (במסורת בבל על פי רוב פתח).

הִסְבוּ (כך גם במסורת בבל, ורק פעם אחת פתח).

1.3 חילופי פתח / צירי בשם העצם ובפינויים

1.31 צירי בנפרד ← פתח בנסמך:

1.311 קֵטֵל בנפרד, קֵטֵל בנסמך (כך ברוב השמות בבינוני פִּעֵל)²³. בבינוני פועל

20. לא הובאו כאן צורות עתיד קל, משקל יִקְטֵל, שלא נמצא בהם בעברית זכר לתנועות i קדומה, כגון תֵּקְטִמָּנָה (יחז' יג, כג) — לצורות אלו ראה בלייק, עמ' 80.

21. השוה תֵּעָלָנָה בתנועת i; ברגשטרסר; ב, 14h8, עמ' 445.

22. ברגשטרסר, ב, 17d s, עמ' 472–473; הצורה תֵּקְטִלָּנָה (יחז' לב, טז) הנוכרת שם

מנוקדת בכתר ארם-צובה ובכ"י לניגוד: תֵּקְטִלָּנָה.

23. בלשון חכמים שעל פי מסורת בבל גם גִּזְלָה/גִּזְלָה. אף נמצא שם מעט גם קִטְלָה, בינוני

קל בנפרד (אם אין הצורות האלו שיבושי ניקוד) — מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 76. אך נמצא בנסמך גם יִזְרָה ואפילו יִזְרָה (ברא' כה, כו; ראה גזיוס, עמ' 271).

נמצאת רק צורת נסמך אח בפתח (חוץ משורשי למ"ד גרזנית): אֶבֶד — (דב' לב, כח — במסורת בבל ישנן דוגמות נוספות).

1.312 מקטל בנפרד, מקטל בנסמך (רשמתי רק את צורות הנסמך שבמסורת טבריה):

מִרְבֵּץ, מִקֵּל, מִעֶשֶׂר, מִסְפָּד, מִשְׁעָן, מִשְׁבֵּר, מִשְׁאָת, (אבל במלים מִזְבֵּחַ, מִפְתָּח, מִרְזַח אפשר שהגרזנית גרמה). במסורת בבל גם: מִפְתָּן/מִפְתָּן.

1.313 שמות נוספים: קָן/קֵן. ובלשון חכמים על פי מסורת בבל: גִּרְגֹר/גִּרְגָר, אֶקְטֹר/הֶקְטֹר. על מרבץ לחיה ראה ייבין, עמ' 999.

1.32 פתח במקום צירי גם במעמד הפסק:

1.321 במשקל קֵל (qill או qinl) מקצת השמות בצירי פגון: אֵשׁ, לֵב, ומקצתם בפתח: אֵט, בֵּת, בָּן(?), גֵּת, מֵס²⁴, סָף²⁵, צֵד, פֵּת, קֵן בנסמך (קֵן בנפרד). במסורת בבל (ובמסורת שומרון) רוב השמות ממשקל זה באים ביחיד בפתח: אֵשׁ, בֵּת, גֵּז, גֵּן (בנטייה גזי וכו'), גֵּת, לֵב, מֵס, סָף, עֵת, פֵּת, צֵד, צֵל, קֵן, קֵץ, שֵׁן, שֵׁשׁ (וגם שֵׁשׁ). בהפסק אתה מוצא במקרים מעטים קמץ: סָף, צֵל. ובצירי: אֵם הֵן (=הֵנָּה) חֵץ, חֵת, (שע"פ) נֵץ, עֵז, תֵּל. ובהקפה: בלִבִּים, מִקֵּץ, והשווה: ישאף צֵל (איוב ז, ב — סמוך לאחר ?) על קל (qil) ראה להלן.

בתעתיקים הינניים והרומיים אתה מוצא תנועת e אפילו כנגד פתח במסורת טבריה, פגון: $ye\theta = גֵּת$ ²⁷.

1.33 בכינויי הגוף: יָחִיתָן (חב' ב, יז), אֲמִילָם (תה' קיח, י-יב), תִּבְרָכָנִי וְכד' (ברא' כז, יט, לא) תִּבְרָכָנִי (בסוף פסוק — איוב ז, יד ועוד) וגם בלי דגש: תִּבְרָכָנִי (ברא' יט, יט) ועוד²⁸.

1.34 צירי במסורת טבריה כנגד פתח במסורת בבל (ובמסורת שומרון) (יירשמו רק הצורות בפתח):

1.341 בשם העצם ובכינוי:
חָטָא, אֲפֵק, אֲפֵקָה (שע"פ), נֶמֶס, מֶסֶב (השווה מִצֵּל יחו' לא, ג), נָרַד, חֲמֹשׁ (אבל: חֲמֹשׁ באמה, חֲמֹשׁ עשרה) ובמסורת שומרון²⁹: mat, kan, āt, šam, yaš.

24. לדעת בלאו, עמ' 6, הוא משקל qall.

25. לדעת בלייק, עמ' 81, הוא משקל qall.

26. אם נכונה השערתו של ע' שלזינגר בדבר קיום אנקליזה במקרא (ספר שלזינגר, ירושלים חשכ"ב, עמ' 70-78).

27. שפרבר, עמ' 175, ראה דוגמאות נוספות אצל סראו, עמ' 82.

28. גנויס, עמ' 161.

29. בן-חיים, דקדוק, 1.5.1.28.

1.342 בִּכְיֻנוּיִים :

אַתָּן, אַתְנָה, הֶם, הֶמָּה, הֶן, הֵנָּה, הֵנָּה (אבל בצירוף לצורת העתיד:
יכתבם — בהקספלה η)³⁰.

צורות מיוחדות במסורת טבריה: אַתְנָה, אֶלִּיהָמָה (יחז' מ, טז) (ללא דגש אחרי
הצירי — ראה הערה 51), פְּלָהֶם (שמ"ב כג, ו) — בפתח!

1.35 סגול במסורת טבריה פנגד פתח במסורת בבל:

(יירשמו רק הצורות בפתח):

1.351 בשם העצם:

פֶּן, אַמַּת, בְּרֹזֶל, גְּרֹזֶן, כְּרַמֶּל, הַכְרַמֶּלָה, שְׁכָם, בָּלָל, בָּלָה, יִזְרַעָל, יִזְרַעָלָה (אבל
יִזְרַעָאֵל).

1.352 בִּכְיֻנוּיִים וּבִסּוּפִיּוֹת :

אַחַם, לֵהֶם, בָּחָן, אַתְכֶם, אַתְכֶן וְכִי"ב³¹; מִמְּנוֹ³², מִמְּנָה, מִמְּנִי, מִמְּךָ, מִנִּי; הַנְּנִי
(בהפסק: הַנְּנִי; במסורת טבריה: הַנְּנִי, הַנְּנִי, הַנְּנִי), אִינְנוֹ (אבל עם כינוי המדברים —
בצירי), יִקְטַלְנוּ, יִקְטַלְנָה, יִקְטַלְךָ וְכִי"ב³³; וּבִסּוּפִיּוֹת הַפּוֹעֵל: קִטַּלְתָּם וְכִי"ב. צוֹרוֹת
מיוחדות במסורת טבריה: פְּתָהֶן (ישע' ג, יז), — כְּנָה, — הָנָה (ללא דגש בְּנוֹן, כְּנוֹן:
יחז' יג, כ; א, כא — ראה הערה 51). יש להעיר כי מסורת שומרון אתה מוצא על פי
רוב תנועת i כנגד הסגול הטברני שפנינויים, כְּנוֹן: mimminnu, ininni, inkimma,
attimma, yišmarinnu. וכן בשמות עצם מעין āskəm, barzəl, garzən, amət. (=שכם). אולם בן־חיים העיר³⁴ כי מדברי המדקדק אבו סעיד (המאה ה־11) אנו
רשאים ללמוד כי בעבר הייתה תנועת a תחת i הנוהגת היום לפני מ"ם ונוֹן
המוכפלות בכל מערכת הפנינויים.

1.36 דוגמאות נוספות

וְעַד (?) : אם אין הסגול תוצאת אסימילציה לקמץ), טְבָאֵל (ישע' ז, ו — אבל
טְבָאֵל עו' ד, ז) אֶצֶל (בהפסק — אבל אֶצֶל בהקשר), קָנוֹ (ברא' לו, טו ועוד, במעמד
הקשר ובמעמד הפסק — בנטייה: קָנוֹי) *, אֵט (מל"א כא, כז, במעמד הקשר ובמעמד
הפסק — בנטייה: לְאֵטִי), בּוֹ (?) — במד' יד, ג ועוד), מָסַב (מל"א ו, כט — בנטייה:

30. שפרבר, עמ' 173.

31. בתעתיקי ההקספלה נמצא פֶּאן ε (שפרבר, עמ' 189, 199).

32. פֶּנְרָה מן *מְנָמָן + פֶּנְנִי (השוה גוניוס, עמ' 303, וכן: מְנִי).

33. התנועה המקורית בצורות העתיד צמודות פנינויים עשויה להיות a כבערבית או i

כבארמית. האפשרות השנייה נראית יותר. מסורת שומרון מקיימת עדיין תנועת i ובתעתיקי

ההקספלה נמצא e (שפרבר, 172). הפתח והסגול שבניקודים משקפים פֶּנְרָה מעתק a+i.

וראה גם סראו, עמ' 95.

34. דקדוק, עמ' 168. * בתרגום השבעים Kενεζ.

מִסְבּוֹ וְכד'), מִצֵּל (יחזו' לא, ג), יוֹלֵדֶת (ברא' טז, יא; שופ' יג, ה, ז), לָלֶת (שמ"א ד, יט), ובצורות סגוליות, כגון: קוֹטֵלֶת (בזכר: קוֹטֵל), מִקְטֵלֶת, נָדָר (נָדָר, נָדָרִי) [ראה 2.8]. בלייק רשם אם את השם הפרטי שִׁישֶׁק, שִׁישֶׁק (ובהפסק: שִׁישֶׁק = באכדית susinqu)³⁵. וסראו רשם מספר שמות מקומות (אֶנְחֶרֶת, צָפֶת, חֶמֶת), שבתעתיקי השבעים ובתעתיקים אחרים יש ε כנגד הפתח שבהברה האחרונה^{35א}. אזפיר כי בתעתיקי ההקספלה אין תנועת עזר בשמות המלעיליים, ומשקל qitl נשתמר בעינו גם בשמות שבמסורות אחרות הוא הפך ל- qatl כגון: $\rho\epsilon\sigma\nu$ (=רֶסֶן), $\sigma\epsilon\kappa\rho$ (=שֶׁקֶר)³⁶. השוה גם $\gamma\epsilon\lambda\gamma\epsilon\lambda$ ובתעתיקים של הירונימוס: selsel³⁷ (ראה 2.1).

2 בירורים ומסנות

2.1 תפוצת החילופים

החומר שהובא לעיל מלמד, עד כמה נפוצים חילופי צירי/פתח במערכת הפועל לא רק בהברת המלעילי (כפי שמקובל להניח) אלא גם בהברת המלרע. החילופים שכיחים הן במסורת טבריה והן במסורת בבל כל אחת לעצמה, ויותר מכן אתה מוצא פתח במסורת בבל שיש כנגדו צירי במסורת טבריה. החילופים שכיחים גם בשם העצם ובכינויים, ואף כאן מרובות הדוגמות של פתח במסורת בבל במסורת טבריה. יש לתת את הדעת לעובדה שהפתח במסורת בבל מקביל בהרבה מקרים לסגול במסורת טבריה. מקרים כאלו בהברה סגורה מוטעמת שייכים אף הם לענייננו כפי שנברר להלן. חילופי a/i מתגלים גם במסורת שומרון בתנאים פונולוגיים דומים במקצת לאלו שבמסורת היהודית³⁸.

אשר למסורת הניקוד הארץ-ישראלי — י' יהלום הצביע על מספר שמות

35. עמ' 80 טור II.

35א. עמ' 77.

36. שפרבר, עמ' 177–178.

37. שפרבר, עמ' 176.

38. ז' בן-חיים, בדבר מקוריותה של הטעמת המלעיל בעברית, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 156–158; דקדוק, 1.5.1.2. על פי החומר שהביא בן-חיים נראה, שהמעחק ניכר במיוחד במלים חד-הברתיות (על צורות הפינייים ראה 1.352), ואילו בצורות הנטיות של הפועל ובשאר הסוגים מתקיימת תנועת e (i) (כגון בפנינים פיעל והפעיל [ראה הערה 74] ובצורות ša'ilta, ganibta. במלים חד-הברתיות חל המעחק במסורת שומרון גם בנטיבות שמסורות עבריות אחרות מקיימות את הצירי, כגון alšat (= לשאת), mat (=מת). המעחק במסורת שומרון אינו מושפע ממעמד המלה במשפט. ספקות בדבר קדמותו של המעחק בשומרונים וזיקתו למעחק שבמסורת היהודים מעוררת העובדה שגם בארמית של השומרונים מתקיים מעחק דומה במלים חד-הברתיות, כגון: šat (=שש), man כנגד minnak וכיו"ב הרבה. לאור כל זה נראה, ששאלת פעולת "חוק פיליפי" במסורת שומרון טעונה עדיין עיון.

במשקל קטל כנגד קטל במסורת טבריה, כגון: כפל, רוח, מתק, פשע, רשע. ישנה מסורת אחת של העברית שאין ניפרים בה סימנים לחילופי a/i. פננתי לתעתיקי הטור השני של ההקספלה. כאן אתה מוצא ε כנגד הפתח הטבני (או הפבלי) בצורות הפעיל וההפעיל עם סופיות, כגון $\varepsilon\lambda\lambda\theta$ (=חלל) ³⁹, $\varepsilon\sigma\theta\theta\theta\theta$ (=הסתתר) ⁴⁰, וכנגד הסגול הטבני (=פתח בבלי) בשמות במשקל qitl ובכינויי הגוף, כגון: $\rho\theta\theta$ (=רשע) ⁴¹, $\varepsilon\mu$ ⁴¹. לפיכך נראית לי סברתו של ברנז כי במסורת זו אין זכר לחוק פיליפי ⁴². גם בתעתיקי השבטים ובתעתיקי הירונימוס אתה מוצא מקרים של ε (e) כנגד פתח במסורת טבריה ⁴² אולם החומר הזה טעון עדיין מחקר.

ההבדלים שבין המסורות, ובמיוחד עדות התעתיקים היווניים והרומיים, יש בהם כדי לערער את ההשערה, שהמעתק פעל בתקופה קדומה בעברית (ובדואי מפותקת ההשערות שהוא פרוטו-כנעני, משותף לשמית הצפון-מערבית או פרוטושמית). כמה דרכים ייתכנו להסבר ההבדלים שבין המסורות:

(א) החוק הוא קדום ופעל בשוב במסורת העברית. אולם פעולת האנאלוגיה שהשתנה את צורות ההפסק וההקשר פעלה באופן שונה במסורות השונות: במסורת בבל גברו צורות ההקשר בתנועת a; במסורת תעתיקי ההקספלה (ובמידה פחותה במסורת שומרון ובניקוד הארץ-ישראלי) גברו צורות ההפסק בתנועת ε ⁴²; במסורת טבריה יש ייצוג הולם לשתי התנועות. על הסבר זה אפשר להקשות: אילו פעל המעתק במסורת תעתיקי ההקספלה, כלום ייתכן, שלא יותיר שום רושם?

39. ברנז, עמ' 64–65.

40. ברנז, עמ' 88–90.

41. ברנז, עמ' 123–132, 195–203; אמנס נמצא $\sigma\alpha\beta\tau$ (=שָׁבֵט, שֶׁבֶט).

42. ברנז, עמ' 199.

42. ברנז, עמ' 269, 303, 305, 448, 450. דוק: ε בא בתעתיקי ההקספלה גם כנגד פתח טברני. אולם בהברה סגורה מוטעמת מנה ברנז רק 17 מקרים, ב-10 מהם מקור הפתח הטברני ב-i קדומה. סברתו של ברנז נתקבלה גם על דעתו של קוטשר, E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem 1982, p. 145 (ספר ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 156). מדוע? אזכיר גם את הצורה ו ה ו ל י כ ת י (מגילת ישעיהו מב, טז). קוטשר (הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח; ירושלים תשי"ט, עמ' 148–149) השווה אותה אל הצורות הנ"ל שבטור השני של ההקספלה ואל צורות ההפעיל שבמסורת שומרון (ראה עכשיו: בן-חיים, דקדוק, עמ' 80–82). 3 הסברים הוצעו לצורות האלו (ולצורות פיעל עבר בהקספלה ובשומרון): (1) השפעת הארמית, (2) אנאלוגיה לצורות הגוף השלישי או לצורות עם סופיות, (3) אי פעולת חוק פיליפי. בצורות שבתעתיקי ההקספלה ההסבר השלישי מכונן יותר מן ההסברים האחרים. ההסבר הראשון קשה משום שהצורות שבתעתיקים אינן שוות לצורות שבארמית.

42. ראה סראו.

42. פידוע, במסורות המשקפות את הסובסטאנדארט חדרו צורות הפסק למעמד

הקשר.

(ב) החוק מאוחר לימי אוריגנס, כפי שסבר סראו, ולכן אין לו זכר בתעתיקי ההקספלה. על הסבר זה אפשר להקשות: אם החוק הוא פה מאוחר, מתקופה שהעברית כבר חדלה מלהיות לשון דיבור, מה מקורו? בודאי אין הוא משקף את הארמית, שהרי זו אינה יודעת את המעתק כצורתו בעברית. בעל פורחנו נאמר, שהמעתק פעל בעברית בימי חיותה.

(ג) אם כן, אולי משקפות המסורות הבדלים שבין דיאלקטים עבריים קדומים. מסורת תעתיקי אוריגנס משקפת דיאלקט שלא חל בו המעתק. אפשר, שאי-הסדירות המתגלה במסורות השונות מקורה לא רק בפעולת אנאלוגיה [ראה 0.12], אלא גם בהשפעה הדדית של הדיאלקטים.

2.2 אמות המידה לקביעת מוצא הפתח

בחומר דלעיל נמצאים חילופי פתח/צירי שלא נכללו בחוק פיליפי. חכמי הלשון נחלקו בשאלה, אם התנועה המקורית בסוגים השונים שמתגלים בהם חילופי פתח/צירי היא a או i . כדי לקבוע מהי באמת התנועה המקורית יש לבדוק צורות או סוגי הברות, שחוק פיליפי לא חל בהן כמפורט להלן. בנוסף לאמות המידה הפנים-עבריות אפשר להסתייע בהשנאה ללשונות השמיות האחרות. והרי אמות המידה הפנים-עבריות:

(א) צוֹרוֹת הֶפֶסֶק — פתח בהברה סגורה מוטעמת, שמקורו ב־ a קדומה, אמור להפוך לקמץ במעמד הפסק. אם אתה מוצא במעמד הפסק צירי (בעיקר בהברה פתוחה), או שהפתח נשאר בעינו⁴³ — נראה, שמוצא הפתח הוא מן i קדומה (השווה 3.2).

(ב) הצוֹרוֹת הַנְטוּיוֹת — פתח בהברה סגורה מוטעמת, שמקורו ב־ a קדומה, אמור להתקיים גם בהברה סגורה בלתי-מוטעמת. אם הפתח נהפך לחירק בהברה סגורה בלתי-מוטעמת, הרי מוצאו מן i קדומה⁴⁴.

(ג) הצוֹרוֹת מְקוֹצְרוֹת או מוֹקְפוֹת — פתח בהברה סגורה מוטעמת שמקורו ב־ a קדומה נשאר בעינו גם פשהטעם נסוג (בצורות העתיד המהופך), או פשהמלה נסמכת בטעמה למלה שלאחריה (הב־לי). אם הפתח נהפך לסגול (=צירי במסורת בבלי), הרי מוצאו מן i קדומה.

(ד) השנאה בין מסורות העברית — במקום שאתה מוצא בין מסורות

43. בלאו, חוק פיליפי, עמ' 5.

44. להלכה ייתכן, שהחירק מקורו בהידקקות של פתח. אולם למעשה הידקקות של פתח לחירק חלה בדרך כלל בהברה סגורה, שהיא תמיד בלתי-מוטעמת. מה גם שההידקקות מיוחדת למסורת טבריה, ונדירה במסורות אחרות. כך, למשל, נראה לי, שרוב הדוגמאות שמביא ייבין להידקקות במסורת בבל (עמ' 381–383) מתפרשות באופן אחר: בחלקן תנועת ה־י מקורית היא ובחלקן היא תנועת עזר, ואכמ"ל.

העברית חילופי i/a , e בהברה סגורה מוטעמת, יש מקום לחשוד, שמוצא הפתח הוא מן i קדומה.

2.21 מהות החילופים

מדידת כל הסוגים שהבאנו לעיל באמות המידה הנ"ל מראה, כי ברוב רובם מקור הפתח הוא ב- i קדומה. מאחר שגם הצירי מוצא ב- i , הרי הפתח והצירי בכגון אלה הן וריאנטות מורפו-פונמיות, ואין החילופים משקפים צורות ממוצא שונה. אף ההשנאה ללשונות השמיות יש בה כדי לבסס את הקביעה הזאת. אולם במסגרת זו לא אוכל להפליג להשנאה לשפות השמיות בכל סוג וסוג, ואסתפק בהדגמה של מספר סוגים.⁴⁵

2.3 טיב המעטק

אם אמנם מוצא הפתח בסוגים הנידונים הוא ב- i קדומה, אפשר לומר, כי בעברית חל מעטק צירי ← פתח בהברה סגורה מוטעמת. אולם קיום הצירי בהיקף נרחב בהברה סגורה מוטעמת מלמד, כי המעטק לא היה מוחלט, אלא מותנה. יתר על כן, החילופים המתגלים בין מסורות העברית מעוררים חשד, שהמצב הקדום כבר ניטשטש במסורות השונות של העברית. אף על פי כן שומה עלינו לנסות לגלות את כלליו של המעטק, ולקבוע את צורתיה של העברית הקדומה. כפי שביירנו למעלה [0.11, 0.12] שתיים הן הגישות להסבר תחולת המעטק בעברית. האחת מקדימה אותו לתקופה, שעוד היו בעברית תנועות סופיות בשם-העצם בנפרד (ולכן נמצאה תנועת e בהברה פתוחה), והאחת מאחרת אותו לפעולת הארכת ההפסק בעברית. בהספרי נקטתי בגישה השנייה (של סראו ובלאו), הקובעת, שרק צירי קצר נעתק לפתח. יתרונה הוא בכך, שיש בידינו נתונים המאפשרים לקבוע את אורך הצירי בעברית למסורותיה. ואילו הקביעה, שהברות סגורות מסוימות היו פתוחות בזמן פעולת המעטק, אינה אלא ספקולציה מדעית^{45א}. לדעתי, רק בגישה של סראו ובלאו יש כדי להסביר את רוב הסוגים דלעיל, אלא שיש להוסיף, שלא רק האורך גרם להשתמרות הצירי, אלא שהיו עוד גורמים, כגון הכפלת העיצור שאחרי הצירי. אולם קודם שנבחן את ההצעה, נעיין בשאלת האורך של הצירי.

45. ראה להלן סעיף 4.

45א. אם נבוא להסביר על פי הגישה המקובלת את כל הסוגים דלעיל, נודקק להרבה

הנחות יסוד, כגון:

(א) התנועה הסופית נשלה בתקופת פעולת המעטק לא רק מן השם בנסמך (ולא בנפרד), אלא גם בפועל בהקשר (ולא בהפסק).

(ב) הארכת ההפסק חלה רק על תנועת a בהברה פתוחה, ולכן לא חלה על a שמקורה

בו. פרטושמית בהיות ההברה סגורה. הנחה זו כבר הופרכה ע"י סראו, עמ' 78, הערה 1.

2.4 צירי קצר וצירי ארוך

דעה מקובלת היא, כי הצירי בעברית היה עתים קצר עתים ארוך⁴⁶. על הבדל זה אפשר לעמוד מתוך העיון בפעלים ובשמות משרשים, שעיצורם האחרון הוא ה, ח או ע. צירי הבא לפני עיצורים אלו עתים מתקיים ועתים נהפך לפתח, ומשערים⁴⁷, שהצירי המתקיים הוא צירי ארוך, והצירי שנשתנה היה צירי קצר. על פי אמת מידה זו אנו למדים, שהצירי בפועל המפורש היה קצר במעמד של הקשר (שִׁמַח, יְשַׁמַּח), וארוך במעמד של הפסק (שִׁמַּח, יְשַׁמְּח). בשם־העצם היה הצירי קצר בנסמך וארוך בנפרד (מִזְבַּח, מִזְבֵּחַ). בצורות הבינוני⁴⁸ ובצורות המקור היה הצירי ארוך (שׁוֹמֵעַ, לְשׁוֹמֵעַ), ובצורות הציווי היה הצירי קצר⁴⁹. אמת המידה הזו מסייעת לנו לקבוע, מה היה אורך הצירי במעמד סופי, אך אין היא מסייעת לנו לקבוע, מה היה אורכו במעמד מצעי. אם נבוא להסתייע בחילופי קמץ/פתח, פגון: שִׁמְרָנוּ, שִׁמְרָנוּ, נמצאנו מקישים מהתנהגות תנועת a על התנהגות תנועת i. וכידוע, בעברית תנועות אלה מתנהגות באופן שונה; דרך משל, הארכה שלפני הטעם נוהגת ב־a בהיקף רחב, וב־i בהיקף מצומצם למדי⁵⁰.

2.5 מעתק צירי ← פתח במעמד סופי

אם נניח, שרק הצירי שהיה קצר בעת פעולת המעתק נעתק לפתח, ואילו הצירי שהיה ארוך לא נעתק, יש לצפות במעמד סופי בפועל לפתח בהקשר פנגד צירי בהפסק. ובשם־העצם — לפתח בנסמך פנגד צירי בנפרד. ואמנם במספר סוגים בפועל אתה מוצא פתח בהקשר פנגד צירי בהפסק (ראה 1.11), ואף בשם־העצם אתה מוצא במספר סוגים פתח בנסמך פנגד צירי בנפרד (ראה 1.312). אולם בסוגים רבים לא נתקיימה ההבחנה הזאת שעל פי מעמד הצורה במשפט, ולעתים נמצא פתח בשני המעמדים או צירי בשני המעמדים. לפי שיטת סראו ובלאו אפשר להסביר את שיוון צורות ההקשר לצורות ההפסק כפרי פעולת אנאלוגיה, שפעלה לאחר תום פעולת המעתק, כאשר החילופים צירי/פתח במעמדים השונים נתפסו ככפילות מיותרת בגלל השוני הרב שבין הצירי לפתח (שלא כקמץ/פתח הקרובים בהגייתם). התהליך האנאלוגיה הביא לכך, שבכל מקרה הועדפה אחת מן הצורות בשני המעמדים. התהליך לא היה אחיד בסוגים השונים, וחל באפנים שונים במסורות העברית.

46. ברגשטרסר, א, 10d 8, עמ' 103; ברנז, עמ' 248–262, סראו, עמ' 79 ואי.

47. ברגשטרסר, ב, 8 a–b, 23, עמ' 513–516.

48. חוץ מבינוני פִּעַל המתנהג כשם־עצם (ראה 1.311).

49. אולם צורות המקור והציווי הושפעו מצורות העתיד, ואף בהן ניפרת לעתים חלוקה על פי המעמד התחבירי (הקשר והפסק) — ראה ברגשטרסר, ב, 8 a–b, 23a, עמ' 513–516.

50. בארמית המקרא עשוי לבוא חירק במקום צירי רק בהברת מלרע, פגון: תָּקַח (דני ד, ח) אבל יִקְלָף (שם ד, יט). לא מן הנמנע שהשינוי באיכות פאן מבטא גם שינוי בכמות.

במסורת טבריה ניצח הצירי על הרוב, ואילו במסורת בבל ניצח הפתח. הנטייה להעדפת הפתח במסורת בבל הייתה ניפרת כל כך, עד שאף בסוגים שלא היה המעתק אמור לחול בהם (כגון: בצורות המקור, שהצירי שם ארוך הוא — ראה 2.4) הומר הצירי בפתח.

2.6 מעתק צירי ← פתח בהברת מלעיל

בהברת מלעיל בפועל פעל המעתק בצורה עקיבה (תלכנה, שִׁמְרָתִי וכד'). במספר מקומות נמצא במסורת בבל פתח כנגד צירי, שבאופן יוצא מן הכלל לא נעתק לפתח במסורת טבריה. אם תאמר, שהצירי היה קצר במעמד הקשר, וארוך במעמד הפסק (השוה: שִׁמְרָתִי בתנועת a מקורית), הרי שבהברת מלעיל ניצחו כמעט תמיד צורות ההקשר. אך אולי היה הצירי בהברת מלעיל קצר גם בהפסק? (ראה לעיל 2.4).

2.7 מעתק צירי ← סגול

הסגול הבא במסורת טבריה בהברה סגורה מוטעמת (מלעיל או מלרע), על פי רוב פשהיצור האחרון דגוש (ככוח או בפועל)⁵¹, מייצג, לדעתי, פתח, ומקורו במעתק $e \leftarrow a$. זאת ניתן ללמוד גם מן ההשנאה למסורת בבל, שבא בה כנגד הסגול סימן פתח-סגול, ולא סימן הצירי (ראה 1.35). על הרוב בא הסגול לפני עיצורי השטף מ,נ,ל. מסתבר, שעיצורים אלו הם שגרמו לגיוון התנועה. ההשנאה בין המסורות מגלה כמה דוגמות של פתח במסורת בבל כנגד צירי במסורת טבריה לפני עיצור כפול ביסודו כגון: הֶם, הֶם (ראה 1.34). במסורת טבריה הצירי נוטה בכגון אלו להישרד לפני עיצור כפול ביסודו (ראה 2.8); ואילו במסורת בבל הוא נוטה להיעתק לפתח (כבסוגים אחרים).

51. אבל במספר מלים הוא בא במקום שאין הכפלה, בצורות שאין לצפות בהן לקיום המעתק כגון בשמות-עצם פרטיים: יורְעָאל בָּל, שָׁכֶם, עֶדֶן, עֲדָנָה (במסורת בבל: עֶדֶן, עֲדָנָה); לִבְנֶה (במקום פתח מקורי! ראה בן-חיים, במאמר הנוצר בהערה הבאה, עמ' 101 הערה 19). לסגול שלפני עיצורי השטף ייתכנו כמה הסברים:
(א) בהברה סגורה מוטעמת לפני הכפלה (או לפני הכפלה שנתבטלה) הסגול משקף את המעתק $a \leftarrow i$.

(ב) ההכפלה בעיצורי השטף לא נשמעה תמיד בבירור, ואתה מוצא: עתים היעדר הכפלה שלא פדין ועתים הכפלה שלא פדין. לפיכך מצד אחד יש לראות בנו"ן במלים כגון: תִּשְׁנָה, אֲתָנָה, הֶמָּה, כֶּנָּה, הֶנָּה, תִּדְבְּקִנִּי — נו"ן, שהייתה דגושה לשעבר, והדגש בה בוטל (מן הסתם לאחר פעולת המעתק $a \leftarrow i$). מצד שני אולי יש לבאר את הסגול שבדוגמות דלעיל (בָּבֶל וכו') בכך, שעיצור השטף שלאחר הסגול היה מוכפל (הכפלה נתיינית).

(ג) פידוע: עֲשֹׂי סגול להופיע במקום פתח או צירי כשהברה הסמוכה נמצא קמץ (אסימילציה — כגון: לִפְנֵיךָ, מְרַבֶּה). לפי זה אפשר להסביר את הסגול בהברה פתוחה במקרים כמו הפינוי כֶּנָּה פתוצאת אסימילציה לקמץ, ולא דוקא פתוצאה של מעתק $a \leftarrow i$ בהברה סגורה מוטעמת.

2.71 סגול (במקום צירי) בהברה בלתי-מוטעמת

ז' בן-חיים רצה לראות בסגול בהברה שסר ממנה הטעם⁵² (פגזן שם-מוקפת)⁵³ ייצוג של פתח שמקורו בחוק פיליפי. לדעתו, הסגול מייצג כאן, כמו בכל מקום אחר, במסורת טבריה פתח, ולא חירק. דעה זו אינה נראית לי מכמה טעמים: (א) במסורת טבריה יבוא בהברה מוטעמת במקום הסגול הזה צירי, ולא פתח (הדוגמה תשומת / תשומת היא בחזקת יוצא מן הפלל)⁵⁴. אינו מסתבר, שחוק פיליפי חל רק בהברה הפלתי-מוטעמת, במקום שאין הוא אמור לחול, ואילו בהברה המוטעמת, במקום שהוא אמור לחול — לא חל.

(ב) במסורת בבל בא פסוגים האלו בהברה הפלתי-מוטעמת צירי (ולא פתח-סגול). ואילו בהברה המוטעמת בא פתח. בן-חיים טוען, שבמסורת בבל הצירי מייצג i שלא נעתקה. אולם במלים האלו, פשהבהרה מוטעמת מעתק ← a אמנם חל, פגזן: לָב, אבל בלִבִּים; חָטָא, אבל חֲטָאוֹת; יִלֵּץ אבל וִילֵץ, יִלְדִּיּוֹם; כֶּפֶר, אבל כֶּפֶר־נָא. חִישֶׁר, אבל יִישֶׁר־לכֶּת. מסורת בבל נוהגת בצורות האלו בדיקן כמצופה על פי חוק פיליפי.

בן-חיים למד אפוא מפורש מן הסתום. הוא מנסה לקבוע, אם חוק פיליפי חל או לא חל, מצורות שהחוק אינו אמור לחול בהן. היינו, מצורות שתנועת i קדומה נמצאת בהברה סגורה בלתי-מוטעמת, ולא מן הצורות שהחוק אמור לחול (או לא לחול) בהן, היינו מצורות שתנועת i קדומה נמצאת בהברה סגורה מוטעמת. אני אלמד סתום מן המפורש: במסורת טבריה לא חל המעתק בצורות המוקפות האלה והסגול הוא אלופון של i. במסורת בבל המעתק חל בהברה מוטעמת פדין, ולא חל בהברה בלתי-מוטעמת. והצירי מייצג כאן i קצרה כסגול שבמסורת טבריה.

2.8 חריגים במעתק

2.81 לפני הכפלה

כבר ציינ בלייק⁵⁵, כי חוק פיליפי עשוי שלא לחול לפני הכפלה. ואמנם בצורות המלעיליות בפועל, ששם המעתק חל ככלל, מתקיים הצירי בצורות מגורת הפפולים (החלו וכד') בהיקף נרחב למדיי הן במסורת טבריה והן במסורת בבל (ראה 1.22). גם בצורות תעגנה (רות א, יג) אֶתְנָה וכיו"ב נשתמר הצירי לפני הכפלה (אמנם על פי

52. ז' בן-חיים, 'בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית', ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג עמ' 157; 'הרהורים על מערכת התנועות בעברית', מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לש"א ליונשטם, ירושלים תשל"ח, עמ' 102–103.

53. וכן: בָּן, לֵב, אֶחָד, יֶשֶׁ, עֵת, נִיט, יִסָּד לָךְ, הָתַל בִּי, לָתַת.

54. השוה ברגשטרסר, א, 26f 8, עמ' 263–264.

55. עמ' 81 והערה 13.

מסורת טבריה נתבטלה ההכפלה — ראה הערה 51). והשווה: לְהִמָּה/לְהִם; לְהִנָּה/לְהִן (נמצאות גם צורות פינויים מלעיליות ללא דגש אחרי הצירי או הסגול — ראה 1.342, 1.343).

2.82 לפני הכפלה שהתבטלה

לפני הכפלה שנתבטלה (ר"ל: הכפלה בעיצור הבא בסוף המלה) פעל המעתק בצורה מאוד לא סדירה. דרך משל: במשקל qill, לפי הגישה המקובלת היה הצירי אמור להפוך גם בנפרד וגם בנסמך לפתח (ראה 0.11). לפי גישת סראו ובלאו היה הצירי אמור להפוך לפתח במעמד הקשר, אך לא במעמד הפסק. בלאו הסביר את העובדה, שהמצב הקדים לא נשתמר בשום שם במשקל הזה, כתוצאה של פעולת אנאלוגיה⁵⁶. לעומת זה הסביר בלייק את קיום הצירי במספר ניכר של שמות במשקל הזה כהפרעה במעתק לפני עיצור כפול⁵⁷. אציין, כי במסורת בבל פעל המעתק ברוב השמות במשקל qill בשני המעמדים (ראה 1.321). הוא פעל שם גם בצורות הפינויים (ראה 1.34).

2.83 בהברה סגורה בשני עיצורים

במלים שהסתיימו בתנועת i, ולאחריה דִּבְק עיצורים, לא פעל המעתק בצורה סדירה: מקצת מן השמות במשקל קָטֵל מקורי מנוקדות בעברית קָטֵל (→ קָטֵל → קָטֵל → קָטֵל). ומקצתם מנוקדים קָטֵל (במסורת בבל נמצא לפעמים קָטֵל כנגד קָטֵל שבמסורת טבריה)⁵⁸. פינונים, מקורים ושמות, שנוספה להם תי"ו הנקבה מנוקדים כמעט תמיד יֵאָתָּא. לעומת זה בצורות העתיד המהופך מביינין קל של פועלי ל"י נשתמר במקרים רבים החירק (או הצירי — יִשָּׁבּ וכו"ב). מה הן הנסיבות הפונולוגיות, שהביאו לאי־הסדירות הזאת? לכאורה היה אפשר להניח, שהמעתק פעל

56. שים לב כי המשקלים qill, qall מנוקדים כמו הפועל, ר"ל: משקל qall מנוקד בפתח במעמד הקשר, וקמץ במעמד הפסק (בדיוק כמו שִׁמְר/שָׁמַר) במשקל qill אתה מוצא צורות בצירי וצורות בפתח; לֵב, צֵד (בדיוק כמו קָטֵל/קָטֵל). במסורת בבל שלט הפתח הן במשקל qill והן בפועל. בלאו שיער שבמשקל qill היה הצירי ארוך במעמד הפסק ולכן נתקיים, וקצר במעמד הקשר ולכן הפך לפתח. זהו בדיוק המצב בפועל (ראה 2.5). במסורת טבריה שקול מספרן של הצורות בצירי ובפתח, ובמסורת בבל גברו בד"כ צורות ההקשר וחדרו למעמד הפסק (לֵב שִׁמְר).

57. שם עמ' 80. בלייק טוען, שבמשקל קָל חל המעתק דוקא במלים שהעיצור השני בשורשם היה נו"ן (פלומר במשקל qinl — וגם כאן לא בעקיבות מלאה). הוא משהו אל שישק — באכדית susinqu. אוילי ניתן לדייק יותר ולומר, שהחוק פעל בשמות המסתיימים בתי"ו: בַּת, גַּת, וכו' (השווה צורות מקור ובינוני).

58. כגון: סָחַף, שִׁבְט עֲדָף, תַּכְלָף. ראה ייבין, עמ' 823–835, 931; רבין, עמ' 189–190. על מסורת הניקוד הארץ־ישראלי ראה 2.1.

בהקשר, ולא בהפסק (כבסוגים אחרים), והצורות בצירי הן צורות הפסק שחדרו להקשר⁵⁹. אולם כבר הוכר, שבמספר שמות במשקל qilt מקורי, המנוקדים במסורת טבריה עתים קטל עתים קטל, כגון שְׁכַל/שְׁכַל — הניקוד בצירי אופייני למעמדי הקשר, והניקוד בסגול אופייני למעמדי הפסק⁶⁰. על פי ממצא זה אפשר לשער, שדווקא במעמד הקשר היו בסוגים הנדונים תנאים פונולוגיים, שמנעו את פעולת המעחק. אפשר שבזמן פעולת המעחק הייתה ההברה המוטעמת פתוחה רק במעמד הקשר. כיצד? תנועת-העזר בסוגים האלה נוצרה תחילה במעמד הקשר. חוק פיליפי פעל בתקופה, שהייתה תנועת-העזר קיימת במעמד הקשר, ולא במעמד הפסק. לפיכך הוא חל רק במעמד הפסק בהברה סגורה, ולא במעמד הקשר בהיות ההברה פתוחה⁶¹. לאחר מכן חלה פעולת אנאלוגיה, וברוב השמות נותרה רק אחת מן הצורות בשני המעמדים, עתים קטל, עתים קטל. השערה זו כוחה יפה להסביר את ניקוד שמות-העצם (השוה גם חֲמִשָּׁה, שֵׁשֶׁת, שהן צורות נסמך). אולם אין בה כדי להסביר, מדוע בצורות העתיד המהופך מגזרת ל"י נתקיים החירק או הצירי אפילו בצורות שאין בהן כלל תנועת-עזר, כגון: וַיִּשָּׁב, וַיִּשָּׁף. אף תמוה הוא, שבצורות הבינוניים, המקורים והשמות המסתיימים בתי"ו הנקבה לא שרד הצירי ברוב רובם של המקרים. ייתכן שהינצרות או אי-הינצרות של תנועת-העזר בתקופה קדומה הייתה תלויה גם בעיצורים שסגרו את ההברה⁶². ואפשר שלא פתיחות ההברה היא שגרמה לאי-תלות המעחק, אלא הסגירה הכפולה. אם נניח, שלא נוצרה תנועת-העזר מיד לאחר נשילת התנועות הסופיות, אלא לאחר תום פעולתו של חוק פיליפי; ובזמן

59. כך בלייק, עמ' 80. וכמוהו סראו, עמ' 84–85. בצורות נקבה המסתיימות בסגול-סגול מוצאים רק מעט צורות בצירי-סגול: תְּכַלָּה, (במסורות בבל: תְּכַלָּה) שְׁחַלָּה, חֲמִשָּׁה, שֵׁשֶׁת. יפה העיר בלייק ששתי הצורות האחרונות אינן מתאימות להסבר שהצורות בצירי הן בעיקרן צורות הפסק. איפכא מסתברא.

60. לאחרונה כתב י' בן-דוד מאמר מקיף על הצורות האלו, (לשוננו, מז [תשמ"ג]. עמ' 234–247) הוא הראה, כי הממצא במסורת טבריה מתאים לנאמר בדקדוקי הטעמים (סעיף 36), שצורות קטל הן נסמכות, ואילו צורות קטל עומדות בנפשן. לפי בן-דוד (בעקבות באכר), דקדוקי הטעמים אינו מכון להבחנה בין צורות נסמך לצורות נפרד, כפי שסברו מספר מדקדקים, אלא להפרדה בין מעמד של תחילת הצירוף למעמד של סוף הצירוף, כגון: שְׁכַל טוב כנגד טובת שְׁכַל. השתמשתי כאן במונח מעמד הפסק לציון הפסק קל ברצף הדיבור, ולא דוקא לציון הפסק של סוף פסוק או אתנח. וראה גם סראו, עמ' 85–86.

61. ההשערה שתנועת העזר נוצרה תחילה במעמד הקשר (או בצורת הנסמך) כבר הוצעה במחקרים קודמים וכוחה יפה להסבר מספר תופעות בעברית. ראה: R. Steiner, On the Origin of the Alternation of *תָּדַר/תָּדַר* in Hebrew, *Monographic Journals of the Near East, Afroasiatic Linguistic*, 3 (1976), 90–94. לדעתי מוטב לדבר על ניגוד בין הקשר להפסק (ברצף הדיבור) ולא על ניגוד בין צורות נפרד לצורות נסמך, שהרי צורות הנפרד הן ביסודן צורות הפסק.

62. סטיינר, עמ' 94–99. סטיינר סבור, שבשמות דָּבַשׁ, סֶבֶךְ, בצורות הנסמך כגון תָּדַר, ובשמות מקומות, כגון גְּבֵל, מקור הפתח בחוק פיליפי.

פעולתו של חוק פיליפי עדיין היו יחסות במעמד הפסק בלבד — הרי צורות ההקשר הסתיימו בדבק עיצורים (קטל), ואילו צורות ההפסק היו קטל וכד'. דבק העיצורים הוא ששימר את התנועה המקורית בדומה לשימור התנועה המקורית לפני הכפלה. שחזור זה מסביר, מדוע חל המעתק בצורות מעין נִירָא, נִיט, שאין בסופן דבק עיצורים, ולא חל בשאר צורות העתיד המהופך (פגון וישב, נִיבֶן) שנסתיימו בדבק עיצורים. בין כך ובין כך בסוג הזה פעלו גורמים נוספים, ושחזור הצורות הקדומות אינו פשוט. אף קשה להסביר את הקמץ בצורות הפסק, מעין שָבֶר קוֹטְלָת, ואת הצורות הנוטות בפתח בבינוני נקבה קוֹטְלָתִי. דרוש מחקר מפורט של השמות המלעיליים למיניהם בעברית למסורתיה כדי להגיע למסקנות מאוששות יותר.

2. צורות עתיד מהופך (ציווי ויוסיב) במעמד הפסק

בצורות עתיד בתנועת צירי בעה"פ (פגון: גִּלְף) נעתק הצירי לסגול בעתיד המהופך בשל נסיגת הטעם (וִילְף). אבל במעמד של הפסק נמצא הטעם בהברת המלרע, ועה"פ מנוקדת בפתח (ראה 1.13). מוזר הוא, שפתח זה שמקורו בצירי בא כאן דוקא במעמד של הפסק. שהרי במעמד הפסק הצירי ארוך הוא, ולפיכך היה אמור להתקיים. בלאו⁶¹ הסביר את קיום המעתק בסוגים האלו (שמעולם לא הייתה בהם תנועה סופית) בעזרת ההשערה, שהטעם נעתק בהם להברה האחרונה (במעמד הפסק) רק לאחר תום פעולת חוק הארכת ההפסק. לפיכך הארכת ההפסק חלה על ההברה שלפני האחרונה, והצירי שבהברה האחרונה נשאר קצר. לאחר תזוזה הטעם נעתק הצירי לפתח. במעמד הקשר זוהי ההטעמה (בחלק מן הצורות) רק משתמה פעולת המעתק, ולכן הצירי מתקיים⁶².

3 סיכום

3.1 כללי המעתק

סיפומו של הדבר, חילופי צירי/פתח (סגול) בעברית משקפים מעתק צירי — פתח, שחל בעברית בהברה סגורה מוטעמת. נראה, שרק צירי קצר הפך לפתח, ואילו צירי ארוך לא נשתנה. הפרעות במעתק מתגלות לפני מכפל ובהברות סגורות סגירה כפולה. המחקרים הקיימים לא כללו בדיונם את כל הסוגים שמתגלים בהם חילופים, והתבססו בעיקר על מסורת טבריה. בשל ההבדלים שמתגלים בין המסורות (שאוילי משקפות דיאלקטים שונים) ובשל פעולת אנאלוגיה מצורות הפסק על צורות הקשר ולהפך — קשה לשחזר את פעולת המעתק. אולם יהיו אשר יהיו ההסברים לפעולת המעתק או לאי פעולתו בכל סוג וסוג — אין להוציא את החילופים בפועל

61. עמ' 4–5. והשווה גם באואר וליאנדר, עמ' 232–233.

62. השוה ברגשטרסר, א, 8: 29, עמ' 291.

ללא סופיות מפלל המעתק הזה. דוקא כאן מתגלים חילופים כמעט בכל הקאטגוריות. אם נכליל גם סוג זה, יהיה אפשר לנסח את תוצאות המעתק צירי – פתח כדלהלן:
(א) בהברה סגורה מוטעמת מעילית תנועת i קדומה מיוצגת על ידי פתח ככלל. חריגים מתגלים בסוגים, שהעיצור שלאחר הצירי מוכפל (קסבו).

(ב) בהברה סגורה מוטעמת מלרעית תנועת i קדומה מיוצגת הן על ידי פתח והן על ידי צירי בפועל⁶³, בשמות, בכינויים דגושים וכיו"ב. במספר משקלי שם נמצא פתח רק בצורת הנסמך.

(ג) מלכתחילה נתקיים כנראה הצירי בפועל בהפסק ובמספר משקלי שם בנפרד. אלא שבעקבות פעולת אנאלוגיה בהיקף נרחב ניטשטש המצב הקדום. לעתים נשתלטו הצורות בפתח, ולעתים הצורות בצירי. בעניין זה מסורת טבריה ומסורת בבל נבדלות זו מזו⁶⁴. שמירה קיצונית על הצירי מתגלה בתעתיקי ההקספלה.

3.2 מעמד הפתח בעברית

בעקבות המעתק נעשה הפתח אלטרנאטה הן של הצירי והן של הקמץ, והוא מופיע בהברה סגורה מוטעמת במקום שתי התנועות האלו באותם תנאים פונולוגיים⁶⁵, כמודגם בטבלה שלהלן:

הפסק / נפרד

שָׁמֵר, גִּדֵּל
דָּבָר, זָקֵן
מִגְדֵּל, מִשְׁעָן

הקשר / נסמך

שָׁמֵר, גִּדֵּל
דָּבָר, זָקֵן
מִגְדֵּל, מִשְׁעָן

3.3 הערות נוספות:

(א) תן דעתך: בשמות הכפולים qatl, qall וכד' קיימת על פי רוב הבחנה בין מעמד הפסק למעמד הקשר כמו בפועל, ולא בין נפרד לנסמך כבשם. כגון סף/סָף, כמו בפועל שָׁמֵר/שָׁמֵר. אפשר לומר; כי בשם־העצם (חוץ מן השמות הכפולים) צורת ההפסק חדרה להקשר להוציא מעמד של סמיכות⁶⁶.

63. על צורות המקור והציווי ראה 2.4.

64. במסורת בבל שלט הפתח. ונמצא כאן פתח גם בשהטעם התקדם, כגון: אר־אֵלִים,

גלגלִיו, סנ־נִיו, אבל חתח־תִּים. ובהפסק: סִף.

65. השוה רבִּין, עִמ' 181.

66. ראה: באור וליאנדר, עמ' 187.

ב. הקביעה, כי מעתק צירי ← פתח חל בפועל גם בהברה סגורה מוטעמת סופית, מאפשרת לנו פעת להסביר — בהסתמך על שיטתו של בלאו — את חילופי התנועות בהברה הסופית בפועל. נקח, למשל, את צורות הפועל אמר בעתיד. כאן אתה מוצא שתי צורות בעתיד הפשוט, ושתי צורות בעתיד המהופך:

1. יֵאמֵר (במעמד הקשר), 2. יֵאמֵר (במעמד הפסק), 3. יֵאמֵר (במעמד הקשר), 4. יֵאמֵר (במעמד הפסק).

הצורה הקדומה בעברית הייתה יֵאמֵר (כפי שמעידה גם צורת ההפסק יֵאמֵרו⁶⁷). במעמד הקשר נעתק הצירי לפתח (1); במעמד הפסק נשמר הצירי בהיותו ארוך (2); בעתיד המהופך במעמד הקשר נעתק הצירי לסגול בהברה סגורה בלתי מוטעמת (אמנם נמצא גם וְתֵאמֵר לוֹ — משלי ז, יג) (3); בעתיד המהופך במעמד הפסק זוהה ההטעמה אל ההברה הסופית, בזמן שעדיין היה חוץ פיליפי פעיל, ולכן נעתק הצירי לפתח (4).

וריאנטות מעין אלו, שמתגלות בעתיד קל של אמר נמצאות בשינויים מסוימים בעוד פעלים. כך בפועל אכל בעתיד מתגלות הצורות 4,2,1, שבפועל אמר, אך צורה מספר 3 היא וְיֵאכֵל בפתח, ולא בסגול. ונמצאת צורה יוצאת מן הכלל וְיֵאכֵל בקיום הצירי על ידי וְיֵאכֵל. בפועל ירד נמצא תָּרַד, תָּרַד ללא התניה של המעמד, ובעתיד המהופך: וְתָרַד בִּהְקָשֶׁר; וְיָרַד בהפסק.

ג. הקביעה של סראו ובלאו, שפתח שמוצאו בתנועת i בדרך כלל אינו הופך לקמץ במעמד של הפסק, נותן בידינו עוד אֶמֶת-מידה פְּנִים-עברית לקביעת מקור התנועה. אלא שמספר החריגים אינו קטן ודרוש מחקר מקיף שיתבסס על כל החומר בעברית למסורתה, בהשואה ללשונות השמיות. יצוין, כי הסבילים הפנימיים מקיימים דוקא קמץ בהפסק בניגוד למה שניתן לצפות על פי השנאה לשפות השמיות. מסתבר, שתנועת עה"פ בסבילים הפנימיים בעברית הייתה a קדומה ולא i [ראה 4.3]. קמץ שמקורו בתנועת i קדומה, שכיח בצורות ההפסק של שמות מקורים ובינונים, המסתיימים בתי"ו כגון: קוֹטְלָה, מְקַטְלָה, ושמות מלעליים מדגם qitl, כגון שֶׁבֶר. בסוגים אלו, שהברתם האחרונה נסתיימה בִּדְבַק עיצורים, מתגלה אי-סדירות בפעולת המעטק, והם טעונים מחקר מיוחד [ראה 2.83].

ד. ברגשטרסר ציין⁶⁸, כי עדיין אין לנו הסבר לשינויי איכות התנועה שבין צורות הפסק לצורות הקשר (כגון: אֶצֶל/אֶצֶל, מְנִי/מְנִי). דומני שתיאור המעטק $i \leftarrow a$ כפי שהצגנוהו, יש בו כדי להסביר את רוב השינויים.

מעטה נוכל להסביר את רוב רובן של צורות ההפסק בעברית כצורות שהתארכה בהן תנועת ההברה המוטעמת כתוצאה של האטה בדיבור. לפיכך אתה מוצא:

1. תנועה ארוכה במעמד הפסק כנגד תנועה קצרה במעמד הקשר, כגון: קָטַל/קָטַל, קָטַלתי/קָטַלתי, אָתָּה/אָתָּה, וְנָמַת/וְנָמַת.

67. על מוצאה של הצורה הזאת ראה: י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תשל"ד, עמ' 50.

2. תנועה מלאה במעמד הפסק כנגד שוא במעמד הקשר, כגון: יְקַטְלוּ/יִקְטְלוּ
שָׁמְעוּ/שָׁמְעוּ, קְטְלוּ/קְטְלוּ, אָנִי/אָנִי, פָּרִי/פָּרִי, דָּבָר/דָּבָר.
3. תנועה מקורית במעמד הפסק, שנשמרה בגלל אורפה כנגד תנועה ששינתה
את איכותה בהיותה קצרה במעמד הקשר, כגון: אָרֶץ/אָרֶץ, קוֹטְלָה/קוֹטְלָה,
גָּדַל/גָּדַל, דָּבָר/דָּבָר, יֹאמֵר/יֹאמֵר.
4. תרומת הגישה החדשה לתיאור המורפולוגיה של
לשון המקרא

4.1 עיון כללי

הצגת הפתח כאלטרנאטיב של הצירי בכל הסוגים, שמתגלים בהם חילופים, יש
בה כדי לישב קשיים רבים במורפולוגיה של העברית המקראית. מעתה אין צורך
לראות בכל כפילויות הצורה שבקאטגוריות שנוכרו לעיל כפילויות מורפולוגיות,
שנוצרו כתוצאה של פעולת אנאלוגיה. לדעתי, אין הם אלא וריאנטות פונולוגיות.
כמעט בכל מקום שיש חילופים כאלו יש לראות את הצורה בצירי כצורת היסוד
בעברית, ואת הצורה בפתח כוריאנטה בהברה מוטעמת (כשם שהצורות שיש בהן
סגול בהברה סגורה בלתי-מוטעמת (כגון: יִשָּׁב) נתפסות כוריאנטות פונולוגיות של
צורות בצירי, ולא כצורה מיוחדת). אם כן: יֹאמֵר, יֹאמֵר, יֹאמֵר, יֹאמֵר אינן אלא
וריאנטות פונולוגיות. ואין צורך לומר, כי הפתח בצורה יֹאמֵר נוצר באנאלוגיה
למשקל יִקְטַל [ראה 3.3 הערה ב].

4.2 צורות הבניינים פיעל והפעיל

לא אוכל להפליג כאן בדיונים בכל הקאטגוריות שהחילוף חל בהן. אסתפק
בעיון בצורות הבניינים פיעל והפעיל, שרוב החוקרים סבורים, שדקא a היא התנועה
המקורית בחלק מן הצורות שיש בהן היום צירי/פתח. ברגשטרסר⁶⁹ דוגל בדעה, כי
בבניינים פיעל והפעיל הייתה תנועת עה"פ a בעבר, i בעתיד כבערבית. צורות שיש
בהן i בעבר, a בעתיד, מוספרות כתוצאות אנאלוגיה⁷⁰. כך הוא מסביר את הצירי
בעבר באנאלוגיה לעתיד, ואת הפתח בעתיד במסורת בכל הוא מסביר כאנאלוגיה
לצורות העבר ב־a. בדרך זו ברגשטרסר מסביר חילופים דומים בסוגים אחרים. אף
מי שמסכימים, שהתנועה המקורית הייתה a, חלוקים בהסבר הצורה בצירי. ז'וין⁷¹
סבור שתנועת i בפיעל עבר מוצאה בהידקקות בצורות מעין קְטַלְתָּם.

68. א. 29e-i, עמ' 288-290.

69. ב. 17e88, 190, עמ' 477, 493.

70. בלייק, עמ' 79, טוען שאף בצורות העבר שיש בהן a בעבר פיעל, הפעיל והתפעל
אין ה־a מקורית, כפי שמעידות צורות מעין והתגדלתי והתקדשתי, השאלתיהו. לדעתו
האנאלוגיה לעתיד חלה בכל צורות העבר ואחר כך נוצרו הצורות ב־a בהברה סגורה מוטעמת.
תן דעתך לצורות המקבילות במסורת בכל בתנועת a: והתגדלתי, והתקדשתי.
71. עמ' 116.

כנגד הגישה הרווחת, הרואה את הצורות שבערבית כמייצגות את הצורות שפרוטו-שמית יצא טור-סיני⁷², והביא ראיות מכריעות, לדעתי, כי צורות העבר של הפיעל וההפעיל (בשלמים ובגזרות) הכילו תנועות i בשתי הברותיהן, וכי הגישה הרואה בצורות הערביות את הצורות המקוריות, שהצורות העבריות התפתחו מהן, מנוגדת לעובדות שבערבית ושמשמית הצפון-מערבית. בעקבותיו סובר בלאו, שלצורות העבר בפיעל ובהפעיל היה מקור כפול: בשתי תנועות i ובשתי תנועות a⁷³. מכיון שכל הצורות בתנועת a מתבארות ע"י המערכת a ← i, אין כל צורך להניח מוצא כפול. לדעתי, רק הצורות בתנועות i הן המקוריות. בבניינים אלו הייתה תנועת עה"פ בכל ה"זמנים" i. הפתח הנמצא בחלק מן הצורות הוא תוצאת המערכת הפונולוגי שחל בהקשר⁷⁴.

72. נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, ירושלים תשי"ד, עמ' 258–271. לפי טור-סיני ידעה הפרוטו-שמית משקלים לא רק בבניין קל אלא גם בבניינים אחרים. בפיעל היו 3 משקלים qittul, qattal, qittil, וכיו"ב בהפעיל.

73. בלאו, תצורה, העלה שורת של ראיות למקוריותן של צורות העבר qittil, hiqtal בעברית. לראיותיו אפשר להוסיף את עדות התעתיקים היוניים והרומיים, את הצורות שבמסורת השומרונים (ראה 2.1 והערה 42), ואת צורות פועלי ל"א (מְלֹאֲתִי, הוֹצֵאתִי וכו') — גם במסורת בבל. הוא קיבץ גם ראיות לקיומן של צורות עבר qattal, haqtal בעברית. אולם בדין טען ש' יורעאל (S. Izra'el, IOS, VIII (1978), p. 77 Note 244) שהראיות לקיומן של צורות qattal, haqtal מקוריות משכנועות פחות מן הראיות לקיום צורות qittil, hiqtal מקוריות. קשה יותר קביעת התנועה המקורית של בניין התפעל. על פי צורות ההפסק (בקמץ) במסורת טבריה ובמסורת בבל, ועל פי עדות התעתיקים היוניים והלטיניים נראה שהתנועה המקורית היא a (וכן בארמית — ראה סראו, עמ' 82). עם זה גם באורא וליאנדר וגם ז'יון סבורים, שהתנועה המקורית היא i. חיוק לדעתם נמצא בצורות ההפסק בעתיד בלשון חז"ל (יתקטלו). תן דעתך גם לצורות פועלי ל"א במסורת טבריה ובמסורת בבל. וראה גם דעתו של בלייק בהערה 73.

74. לטענות שהעלה ש' יורעאל (ראה בהערה הקודמת) כנגד מקוריותן של צורות qattal, haqtal בעברית נוסף:

א. צורות אלו אינן נמצאות בשמית הצפון-מערבית. כל הלשונות בענף זה יודעות תנועת i בעה"פ בבניינים האלה. החריגים בתנועת a בעברית מוסברים פולם כתוצאה של המערכת a ← i.

ב. אם הפתח שבצורה גָּדַל מקורי הוא, כיצד נסביר את הצורה גָּדַל בהפסק? ג. אם היו אי פעם בעברית צורות בתנועת a בעה"פ ובהפעיל מדוע אין מוצאים בהפעיל תנועת a אלא במקום שהמערכת אמור לפעול. למשל: מדוע אין צורות מעין *גִּדְקָתִי, *גִּדְקָתִי (ליד גִּדְקָתִי הַצֹּרֶת)?

ד. כל מסורות העברית יודעות צורות בתנועת i ואולם לא כולן יודעות צורות בתנועת a: מסורת שומרון ותעתיקי ההקספלה מקיימים תנועת i גם בצורות העבר הנטויות של הפיעל וההפעיל; אמנם הצורות במסורת שומרון (qattelta וכיו"ב) עשויות להתפרש כבניות על דרך הארמית (בן-חיים, דקדוק, עמ' 80–81), אך הצורות שבהקספלה נבדלות מן הצורות שפארמית בתנועת ההברה הראשונה שהיא e ולא a (בִּרְנוּ, עמ' 64, 88). השוה ΓεδδεΑθι בתרגום השבעים לדכה"א כה, כט.

4.3 הסבילים הפנימיים

מקובלת ההנחה, כי תנועת העבר בעה"פ של הסבילים הפנימיים (סביל קל, פועל והופעל) הייתה i כעברית, וכי i זו הפכה לפתח כמעט ללא שיור⁷⁵. אם אנו מניחים, כי התנועה המקורית בפנינים הסבילים בעברית הייתה a נמצאנו פטורים מן ההשערה הזאת הנוגדת את העובדות בעברית. כלום לא עדיף לומר, שהעברית שהביעה את הפעיל בפנינים פעל והפעיל בתנועת i, ציינה את הסביל בתנועת a? ודוק: אף בארמית מצינו בפינוי הסביל של פִּעַל והפעל a כנגד i בצורות הפעילות (מְקַטֵּל מְהַקְטֵל). ואמנם בהפסק נמצא גִּלַח (שופ' טז, כב וכיו"ב) בקמץ, אך גם הַשְּׁבַרְתִּי (ירמ' ח, כא).

4.4 המסקנות

סיכומו של הדבר. הקביעה, כי המעתק צירי-פתח פעל גם בפועל בהברה סופית, פוטרת אותנו מן ההנחה, שברוב צורות הפועל המקראיות היו דובלטות מורפולוגיות, שנוצרו כתוצאה של פעולות אנאלוגיה שונות ומשונות. לפי גישתי יש לראות בדובלטות צורות אלומורפיות, שמקורן במעתק המותנה. תיאור הפועל המקראי על פי המסורת הטברנית והמסורת הבבלית יראה מעתה פשוט יותר. רוב צורות הפועל בעברית מובנות פעת מתוך העברית, ואין צורך להפליג יתר על המידה אל מעבר לתחומי העברית.

ה. תנועת ההברה הראשונה בפנינים האלו היא בד"כ i (כלומר התנועה המקורית לפי גישתי). וכבר הראה בלאו (תצורה) כי קשה לבאר את ה־i הזאת כ־a שהידקקה, שכן בהפעיל היא נמצאת גם בהברה פתוחה (הֶסֶב, הָקִים). על הצורות פ"י מעין הושיב ראה: יורעאל (שם).
75. ראה: רבין, עמ' 180. אבל שָׁרַשׁ (ישע' מ, כד).

ציונים ביבליוגרפיים

- H. Bauer und P. Leander *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle .1922 — באואר וליאנדר
- J. Blau, 'On Pausal Lengthening, Pausal Stress Shift, — בלאו, חוק פיליפי
Philippi's Law and Rule Ordering in Biblical Hebrew, *Hebrew Annual Review*, 5
(1981), pp. 1–13
- J. Blau, 'Studies in Hebrew Verb-Formation', *HUCA*, 42 — בלאו, תצורה
(1971), pp. 152–158
- F. R. Blake, 'The Apparent Interchange between *a* and *i* in Hebrew', — בלייק
JNES, 9 (1950), pp. 76–83
- בן-חיים, דקדוק — ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, לשון תורה, ירושלים
תשל"ז.
- ברגשטרסר — ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, ירושלים תשל"ב (תרגום מגרמנית
מ' בן-אשר).
- E. Brønno, *Studien über hebräischen Morphologie und Vokalismus*, — ברנו
Leipzig 1943
- A. E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, (ed. Kautzsch), Oxford — גוניהס
1910.
- P. Joüon, *Grammaire de l'Hébreu Biblique*, Roma 1923 — ז'ויון
י"ב, — י"י, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.
ילון — ח' ילון, 'קל-הפעיל' בחוך קובץ מאמריו דברי לשון, ירושלים תשל"א, עמ'
55–43.
- Chr. Sarauw, *Über Akzent und Silbenbildung in den älteren semitischen Sprachen*, Kopenhagen 1939 — סראו
רביץ — ח' רביץ, 'התנועות הקטנות בעברית הטברנית', ספר טור-סיני,
ירושלים תש"ך, עמ' 169–206.
- A. Sperber, 'Hebrew Based upon Greek and Latin Transliterations', — שפרבר
HUCA, XII-XIII (1937/8), pp. 103–274